

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel: Pensionär – aldrig i livet - De äldre i ordböckerna

Forfatter: Kristina Nikula

Kilde: Nordiska Studier i Lexikografi 9, 2008, s. 337-352
Rapport fra Konference om leksikografi i Norden, Akureyri 22.-26. maj 2007

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive>

© Nordisk forening for leksikografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i leksikografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

KRISTINA NIKULA

Pensionär – aldrig i livet

De äldre i ordböckerna

Today elderly people in many ways radically differ from those of former generations. One consequence of this is that terms like *pensioner* (Sw. *pensionär*) with their connotations are often not felt to be adequate any more. The same concerns the stereotype of old people as generally poor, ill and disabled. The lexicographic examples in the entries of Swedish monolingual dictionaries to an astonishingly great extent repeat this stereotype. In this paper the future of existing terms denoting old people and the introduction of new words are discussed. Further the function of lexicographic examples is discussed and the question is raised, whether the one-sided description of the elderly can be defended ethically.

En grundläggande, gemensam egenskap för oss människor är att alla varit unga och att alla blir äldre och många till och med gamla. De så kallade fyrtioåringarna börjar nu vara till åren komna och andelen pensionärer av befolkningen växer rekordartat. I Finland beräknas 26 % av befolkningen år 2030 vara över 65 år (Internetkälla 1) och utvecklingen är densamma i hela västvärlden. Denna tillväxt anses medföra problem av skilda slag, till och med språkliga. Speciellt problematiskt finner reklammakarna det vara hur man i reklamen verbalt och visuellt skall appellera och referera till äldre, men inte heller folk i allmänhet är tillfreds med existerande beteckningar för de äldre.

Målet med denna artikel är:

1. att redogöra för beteckningar för de äldre och beteckningarnas användbarhet,
2. att diskutera en förändrad betydelse av existerande beteckningar och lanseringen av nya,
3. att redogöra för vilken bild av de äldre som ges i språkproven i ordböckerna och
4. att studera språkproven ur funktionell och etisk synvinkel.

Materialet till undersökningen, vilket inte gör anspråk på att vara uttömmande, har främst excerperats i sådana enspråkigt svenska ordböcker (se litteraturförteckningen)¹ som de flesta ordboksanvändare kan antas ha tillgång till – av *Svensk ordbok* har för jämförelsens skull använts både den första (SOB 86)

1 Merparten av ordböckerna är såväl receptions- som produktionsordböcker.

och den tredje reviderade upplagan (SOB). Enstaka beteckningar har påträffats enbart i dags- (*oldies*) och veckotidningar (*mappies*). För att en beteckning skall tas med i undersökningen krävs att denna i sin grundbetydelse (gamling) eller utvidgade betydelse (*fossil*) är markerad för särdraget /gammal/ i det semantiska fält som dessa beteckningar bildar. I text är variationen bland substantiv som refererar till äldre stor, men eftersom tillfälliga beteckningar som *livsnjutare* och *offer* primärt inte är markerade för ålder tas de inte med i undersökningen.

Metoden är deskriptiv och kvalitativ. Betydelsebeskrivningen av fältet /äldre/ i bilagan bygger på komponentanalys. Ett plustecken anger att beteckningen i fråga är markerad för en viss egenskap, minustecken anger motsatt egenskap, t.ex. ett minus för *uppskattning* innebär *nedvärdering*. Varje ordboksartikel betraktas som en text. Språkproven har studerats mot bakgrund av den kritiska lingvistik (Fowler 1991) och den nära besläktade kritiska diskursanalysen (Fairclough 1992). Text utgör enligt Fairclough (1992: 71ff.) resultatet av en kommunikativ händelse i vilken ingår såväl diskursiv som social praktik. Vid analysen av textens egenskaper fokuseras på både produktion och konsumtion, dvs. på den diskursiva praktiken. Genom den diskursiva praktiken medieras kontakten mellan texten och den sociala praktiken, vilket innebär att språk och samhälle står i ett dialektiskt förhållande till varandra och att en förändring i det ena kan medföra en förändring i det andra. (Winter Jørgensen & Phillips 1999: 70ff.) – Inom den nordiska språkforskningen är de äldre fortfarande förvånansvärt osynliga. I Tyskland har man däremot allt sedan mitten av 1990-talet medvetet satsat på gerontologisk språkforskning efter brittisk och amerikansk förebild. En överblick över centrala intresseområden finns bland annat i Fiehler & Thimm (utg.) 1998: *Sprache und Kommunikation des Alters* och Filipp & Meyer 1999: *Bild des Alters*.

1. Den åldrande människan

Ålder är av två slag: numerisk och social. Med *numerisk* ålder avses hur gammal en person är räknat i år, månader och dagar. Hittills har som *ynge äldre* räknats personer i åldern 65–79 år och som *äldre äldre* personer i åldern 80 år och uppåt. Med *social* ålder avses hur gammal en person känner sig eller anses vara av andra. Ålder kan därför i likhet med till exempel kön ses som socialt konstruerad och som en egenskap som delvis är föreställd. Social ålder, som är oberoende av numerisk ålder, hänger inte samman med enbart samhällseliga föreställningar och normer utan bestäms också av situativa faktorer och kan därför uppfattas som olika med hänsyn till varje referentgrupp.

Vid sidan av indelningen i numerisk och social ålder förekommer också andra. Inom marknadsföringen börjar man inse att dagens äldre är köpstarka och att det därför vore skäl att satsa på dessa i reklamen. "Seniorgenerationen är aktiv, självsäker och levnadsglad. Den identifierar sig inte med den traditionella reklamklichén, typ blid mormor i gungstolen", konstaterar enligt Hufvudstadsbladet

(Hbl) vd för en stor tysk reklamagentur (Karlberg 2006). Denna insikt har lett till att man inom marknadsföringen börjat skapa beteckningar som bättre anses passa dagens äldre än de redan existerande. I en rapport som Sifo (Internetkälla 2) sammanställt som underlag för marknadsundersökningar betecknas kunder från 55 år och uppåt som *mogna människor*. De äldre är likväl inte en homogen grupp. På basis av olika karakteristika delas därför personer i åldern mellan 55 och 79 år in i fem olika grupper som getts olika beteckning². I Tyskland har man på senare år börjat använda beteckningen *neue Alte*, en beteckning som bättre än *junge Alte* anses referera till dagens aktiva äldre³ (Thimm 2000: 47).

1.1 Dagens äldre

Våra dagars äldre väcker uppmärksamhet kanske först och främst därför att de håller på att bli så många. I jämförelse med tidigare generationer är de tack vare god hälsovård dessutom friska och har därför krafter och lust att resa, placera och konsumera. Efter pensioneringen har de äldre dessutom tid och har i jämförelse med tidigare generationer också bättre råd att förverkliga sina drömmar. Den generation som nu håller på att bli äldre och pensioneras skiljer sig med andra ord väsentligt från tidigare pensionärsgenerationer.

Man blir i dag också med jämna mellanrum påmind om att nutida äldre eller de *nygamla*, som jag i fortsättningen valt att kalla dem, skiljer sig från de äldre i tidigare generationer. Den relativt nystartade damtidningen *M-magasin* (2006/1: 24f.) vars målgrupp är äldre beskriver denna på följande vis: "Vi vill ha allt nu! Vi är många, vi är krävande, vi har pengar och vi vill fortsätta bestämma" och i den finlandssvenska dagstidningen *Borgåbladet* (Andelin 2007) beskrivs "ålderdomskulturen" som en samhällsboom där "De deltidspensionerade 60-åringarnas rockband och disconätterna à la sjuttitalet är bara början för vad seniorgenerationen kommer att ställa till med".

1.2 Kritik av beteckningar för äldre

Existerande beteckningar för äldre har mot bakgrund av att en ny typ av äldre håller på att växa fram efter hand börjat upplevas som otidsenliga. Vissa beteckningar som *käring* 'gammal (och ful) kvinna' (SOB) och *gubbstrutt* '(skröplig) gubbe' (SOB 86) är till sin innebörd därtill klart nedvärderande och andra, som exempelvis *fossil* (SOB) 'helt otidsenlig person' och *kalkskuta* 'gammal kvinna', är rena invektiver och till följd av detta olämpliga. Till synes neutrala beteckningar för enskilda äldre och för äldre som kollektiv saknas inte men upplevs i många fall av olika orsaker också som olämpliga, och har på sistone kritiserats från flera håll. Också vissa nymodigheter som 50+ har mötts med en viss skepsis. I en enkätundersökning, *Ages and Attitudes*, som genomfördes inom EU redan 1993 sade

2 *De krismedvetna* (75–79 år), *Krigsbarnen* (70–74 år), *Den första tonårsgenerationen* (65–69 år), *Protestgenerationen* (60–64 år) och *Flower-Powergenerationen* (55–59 år).

3 I tyskan skiljer man mellan *junge Alte*, *Ältere* och *Alte* (Thimm 2000: 47).

sig de tillfrågade föredra beteckningar som *senior citizen* eller *older people* medan man ställde sig negativ till eufemismer som *golden age*, *oldies* och *50+* (Citerat enl. Kramer 1998: 273). I Hbl frågade sig 2004 en skribent (Jernvall-Ingman 2004) vad man skall kalla olika åldersgrupper och när en viss benämning är på sin plats. I Sverige publicerades året därpå en serie intervjuer⁴ med personer som är födda på 1940-talet om deras syn på sitt liv och sin framtid. De intervjuade, som alla vid tidpunkten för intervjun var verksamma inom olika yrken, tog också ställning till vad man vill kallas som äldre. Få av de tillfrågade ville kallas *pensionär*, själva ordet gav upphov till kommentarer som: "Det låter jävligt tråkigt [...]", "Inget kul ord. Det får vi ändra på." och "Jag tror att det skulle vara bra om man hittade ett nytt ord" (Kristoffersson & Lagher 2005: 32, 84, 121). Bristen på adekvata beteckningar för dagens äldre är enligt skribenten i Hbl uppenbar, eftersom *pensionär* kan beteckna personer i mycket varierande ålder, *aldrig* inte upplevs som lämpligt och eufemismer som *senior* enligt vissa verkar onaturliga. Artikelns i Hbl ledde med tiden till en enkätundersökning bland finlandssvenskarna, vilken bland annat visar att dessa likväl inte har något emot att kallas *pensionär* som äldre (Internetkälla 3).

1.3 Åldersstereotyper

Att vara gammal är i dagens samhälle ingen merit utan det är ungdom och positiva konnotationer i anslutning till ungdom som utgör normen. Föraktet för ålder är emellertid inte kännetecknande enbart för vår tid utan är urgammalt samtidigt som aktning också visats för ålder och vishet. Man har i flera av varandra oberoende undersökningar kunnat konstatera att de äldre vanligen beskrivs som fattiga, ensamma, sjuka och deprimerade (se Thimm 2000: 61ff.). Både 1982 och drygt tjugo år senare (2005) ansåg 90% i en undersökning som genomfördes i Sverige att pensionärerna lider av ensamhet och 50% ansåg att de dessutom har tråkigt (Internetkälla 4). Om man förknippar en kategori människor med starkt förutsägbara attribut utvecklas småningom en stereotyp eller en extremt förenklad mental modell som inte ser människan utan de egenskaper man är van att tillskriva typen (Fowler 191: 92), det vill säga i och med att en person är äldre antas denne automatiskt vara ensam och sjuk. Denna stereotypa uppfattning vidmakthålls i hög grad av pressen som i sin bevakning av de äldres situation valt att i huvudsak fokusera på (bristfällig) vård (Nikula, K. 2006, 2007). Samma stereotypa uppfattning om de äldre gör det därtill viktigt att påpeka det oväntade, vilket man också finner goda exempel på i pressen där uttryck som "glada pensionärer", "pigg pensionär" eller "pigg och kry 76-åring" o.d. är ständigt återkommande (se Nikula, K. 2007)⁵. Eftersom etiketter kan fungera som utlösare av stereotypa

4 Intervjuerna finns samlade i Kristoffersson, B. & Lagher, H. (2005). *Pensionär – aldrig i livet! Elva 40-talister om sina liv och sin framtid*.

5 Kunde kanske också betraktas som en typ av "konversationella implikaturer", jfr Grice 1975.

uppfattningar om referenten, något som i sin tur kan påverka inställningen till de individer och den kategori som avses, är det sålunda inte enbart av språkligt intresse att granska beteckningarna för äldre utan också relevant ur samhällelig synvinkel (Öberg 1997: 23).

Också ordböckerna spelar roll i detta sammanhang. Stereotypier utgör inte en del av det språkiga tecknets betydelse utan är förgivettaganden (inte att förväxla med t.ex. lexikala presuppositioner, Svensén 2004: 298) eller gängse uppfattningar om en företeelse. Stereotypierna återspeglas däremot i språket. Valet av språkprov saknar därför inte betydelse då det gäller att skapa en bild av referenten – det är ju därför de är till. Utifrån den diskursanalytiska tanken att språk och samhälle hänger ihop på ett dialektiskt sätt kan språkprov som till sitt innehåll förmedlar en stereotyp uppfattning om de äldre cementera och föra dessa föreställningar vidare (Milles 2007: 173). Ordböckerna borde, utan att för den skull pruta på sanningen, motverka en sådan utveckling och i stället vara lyhörda för de förändringar i samhället som återspeglas i språket.

2. Beteckningar för äldre

I bilaga 1 har samlats ett antal beteckningar för äldre. Av de beteckningar som inte är markerade för kön denoterar i åldersordning *femtiopluss(are)*⁶, *senior*, *äldre*, *åldring* och *gamling* främst ålder och kunde därför teoretiskt avlösa varandra som beteckningar för den åldrande människan. Övriga beteckningar är förutom för kön ytterligare markerade för ett eller flera särdrag (se bilagan). Markeringarna bygger på betydelseuppgifterna i SOB, saknas lemmat har andra ordböcker tagits till hjälp. Strömankeringar har sammanförts i särdraget Övrigt. För *gamling* anges i SOB könsmarkeringen som fakultativ, vilket gör att beteckningen också kunde fungera som benämning på äldre i allmänhet men uppges i den nyare *Norstedts svenska ordbok* (NSOB) ha enbart maskulin referens. Beteckningen *farbror* används utom som släktskaps- och tilltalsord enligt SOB också i betydelsen 'äldre manlig person' och *gumma* uppges betyda 'gammal kvinna'. Både *tant* och *gubbe* innehåller betydelsekomponenter som gör dem olämpliga som beteckningar för äldre i allmänhet eftersom med *tant* framhävs 'något förlegat' och med *gubbe* antyds 'svikande hälsa'. Övriga beteckningar är till sin grundbetydelse nedvärderande (*gubbjävel*, *käringskrälle*) eller för specialiserade till sin betydelse för att kunna användas om äldre individuellt eller om någotdera könet generellt.

Beteckningen *pensionär*, som enligt SOB innebär 'person som pensionerats av åldersskäl' och som i Svenska Akademiens ordlista (SAOL) ges betydelsen 'pensionstagare', fokuserar på att referenten lyfter pension och inte (längre) är förvärvsarbete. *Pensionär* är sålunda inte markerat för ålder även om de flesta pensionärer i realiteten är äldre. Beteckningen har uppförts i bilagan och tagits med i undersökningen därför att den med tiden blir användbar för alla som upp-

6 Skrivs i SAOL *femtioplussare* i andra sammanhang vanligen *femtioplussare*.

nått en viss ålder. *Pensionär* medtas också därför att den negativa inställningen till beteckningen (jfr rubriken) riktat uppmärksamheten på de problem som uppstått när det gäller att benämna och beskriva äldre människor och att hitta en beteckning som accepteras av dessa.

I SAOL redovisas sjutton sammansättningar med *pensionär(s)*- som förled bland vilka största delen direkt eller indirekt antyder verksamhet av något slag, till exempel *-biljett*, *-gymnastik*, *-kurs*, *-träff* och *-verksamhet*. Med språkproven "en glad pensionär; gammaldans för pensionärer" belyses beteckningens betydelse ytterligare. I sammansättningarna med *pensionär(s)*- ingår inte några negativa betydelsekomponenter som kunde förklara varför beteckningen blivit impopulär. Det faktum att de flesta pensionärer är ålderspensionärer och den negativa synen på ålder i allmänhet, men kanske framför allt de nygamlas bättre utgångsläge i jämförelse med tidigare pensionärsgenerationers, har sannolikt gjort att beteckningen uppfattas som otidsenlig.

Beteckningen *50+/femtiopluss(are)* är en eufemism som nått rätt stor spridning. *Femtiopluss(are)*, som för första gången dök upp i svensk press 1995 (Nyordsboken), finns i varken SOB eller *Bonniers svenska ordbok* (BSO), men i SAOL med tillägget "vardagligt". För att beteckningen *femtiopluss(are)* skall vara gångbar krävs att referenten åtminstone har fyllt femtio, men hur länge beteckningen är användbar och om *50+* kommer att följas av *60+* är ovisst. Redan nu upptar BSO beteckningen *55+*. Även om beteckningen *50+* har fått stor spridning i olika språk har den i enkätundersökningar inte visat sig vara särskilt populär (Kramer 1998: 237). Att det är oklart hur gammal man kan bli och fortfarande kallas *femtiopluss(are)* och att beteckningen utgör en eufemism som dessutom så tydligt associerar till reklam gör antagligen att den inte uppfattas som seriös och därmed inte vinner gehör bland alla språkbrukare.

Beteckningen *senior* 'som är äldre och har erfarenhet' (Nyordsboken) har förekommit i svenskan allt sedan 1993 och den ersätter numera ofta *pensionär* i betydelsen 'ålderspensionär'.⁷ *Senior* förekommer inte i denna betydelse i SOB och BSO, däremot både i de nyare *Nationalencyklopedins ordbok* (NEO) och NSOB med betydelsen 'gammal person, vanligen pensionär' och i SAOL 'även om äldre person'. Hur långt upp i åren *senior* är gångbart är ovisst till följd av att ordböckerna ger lite olika betydelse. Beteckningen får en snävare betydelse i SAOL än i NEO som anger betydelsen 'gammal' eftersom en *äldre* person i själva verket är yngre än en *gammal* person. NEO jämför *senior* med beteckningen *pensionär* som är ju användbar alltifrån pensioneringen och livet ut. I tyskan används *Senior* främst under den tioårsperiod som följer efter pensioneringen (Thimm 2000: 58), som vanligen sker i 65-årsåldern. Beteckningen *senior* ingår numera i namnet på flera pensionärssammanslutningar i Finland och beteckningen verkar inte vidkännas några tydliga begränsningar i fråga om ålder. *Senior* är också frekvent i

7 Flera pensionärssammanslutningar går numera under namnet *Senior-*, t.ex. *Seniorförbundet*, *Svenska seniorer i Finland* och *Hufvudstadsbladets seniorer*.

nya sammansättningar, t.ex. *seniorboende*, *seniorbostad* (SAOL), *seniorhus*, *senior-dans* o.a. Med sin starka förankring i idrottspråket upplevs *senior* kanske bättre än *pensionär* motsvara den bild av aktiva äldre som är på väg att uppstå även om beteckningen inte tilltalar alla. Stort uppslagna rubriker som “Seniorerna konsumerar och njuter” (Hbl 9.4.2006) och “Allt fler satsar på de köpstarka seniorerna” (Hbl 10.3.2005) bidrar säkerligen också till att förmedla bilden av aktiva, levnads-glada äldre.

Äldre ges i SOB betydelsen ‘förhållandevis gammal, <ibl. ngt förskönande>’ och samma betydelse ges också i NEO med tillägget “äv. i absolut användning om person, utan ngn jämförelse, förhållandevis gammal”. Till följd av att alla kan vara *äldre* i relation till någon annan och *äldre* därmed inte kan knytas till en viss högre, kronologisk ålder besväras beteckningen inte av negativa konnotationer. Beteckningen är därför användbar i de flesta sammanhang och kan sannolikt accepteras av de flesta.

Som sammansättningsled ingår *äldre-* i ord som *äldreboende*, *äldreomsorg*, *äldresjukvård* och *äldrevård*. (SAOL). Detta innebär att de sammansättningar med *äldre-* som anförs huvudsakligen fokuserar på vård. Följande språkprov visar bland annat att *äldre* är gångbart om båda könen: “en distingerad [stilfullt förnäm] äldre herre; han gav sin sittplats åt en äldre dam i persianpäls” (SOB, NEO). Av språkproven framgår däremot inte att *äldre* kan användas substantiviskt för att beteckna äldre personer kollektivt, *de äldre*. Lemmat *äldre* ger säkerligen upphov till olika associationer, men särskilt välvalt är inte det senare språkprovet som verbalt återger en niddbild av (förmögna?), äldre damer. Trots att exemplet från början är olyckligt valt kvarstår detta i NEO. I NSOB ges enbart exemplet “en äldre herre”. Exempel på ett ur könssynvinkel positivt försök till nytänkande finns i *Svenskt språkbruk* (SSB) där *äldre* följs av språkprovet “*hon hjälpte en äldre dam över gatan*” (min kursivering).

Åldring är enligt SOB det samma som ‘gammal person’, enligt NSOB ‘en mycket gammal person’. Att en beteckning så tydligt implicerar hög ålder gör säkerligen att få för egen del gärna vill vidkännas denna. De negativa konnotationerna i anslutning till *gammal* låter sig knappast förenas med de äldres självbild; det är inte vi utan i regel ”de andra” som är gamla. Undersökningar har visat att självbilden och de andras bild av de äldre är tämligen olika men inte oberoende av varandra, eftersom de äldres självbild kan påverkas av omvärldens syn på dem. I stället för att uppfatta ålderdomen som en tid av avveckling ser de äldre själva ålderdomen ofta som en tid av lugn och ro med gott om tid och möjlighet att upprätthålla kontakt med andra. (Thimm 2000: 42)

Åldring ingår som förled i t.ex. *åldringbrott*, *åldringssjukvård*, *åldringsvård* (SAOL), *åldringbostad*, *åldringsfrågor* (BSO) och i följande längre språkprov: i SOB som första exempel “åldringar på långvården”, följt av “en vitskäggig, vördnadsbjudande åldring” och “pigga åldringar”. Två av de tre sammansättningarna fokuserar på de äldres behov av vård och den stereotypa uppfattningen att äldre är

sjuka återspeglas också i språkprovet "åldringar på långvården". "Pigga åldringar", som vid det här laget nära på fått karaktären av en verbal stereotyp eller korpusorienterad kollokation (se Svensén 2004: 208 ff.), har som förtäckt utgångspunkt samma uppfattning om de äldre, om inte vore det ju knappast motiverat med ett ständigt påpekande att en åldring är pigg och uttrycket hade knappast fått hög frekvens. I nyare ordböcker som NEO har exemplet med långvården utgått och i NSOB ingår enbart exemplet "en pigg åldring".

Gamling 'gammal (mans)person' (SOB) betecknas av SAOL som vardagligt. Avledningar på *-ing* som i *gamling* betecknar en person som kännetecknas av den egenskap som adjektivbasen anger. Som bas tjänar ofta adjektiv med pejorativ betydelse (Thorell 1981: 118). *Gammal* används nu för tiden i positiv bemärkelse främst om artefakter som *gamla* dvs. antika *möbler* och *gammal* dvs. lagrad *ost/konjak*, mera sällan om människor.

I SOB belyses användningen av *gamling* med följande exempel: "en orkeslös *gamling*; *gamlingar* på vårdhem; några *gamlingar* satt i parken och matade duvor"! Den stereotypa uppfattning om äldre som avspeglas i dessa språkprov är kränkande eftersom den ensidigt fokuserar på åldrande som avveckling och därtill framställer de äldre i en löjlig dager. Som konstaterats tidigare sammanfaller del äldres självbild inte alltid med de andras bild av de äldre, vilket gör att beteckningen *gamling* också används av de gamla själva i uttryck som *vi gamlingar* ... ofta väl skämtsamt och utan negativa konnotationer. Beroende av kontext kan i princip vilken beteckning som helst få till och med positiv innebörd.

2.1 Nya beteckningar för äldre?

Det är ingen nyhet att ord i ett språk efter hand börjar anses olämpliga antingen för att de upplevs som socialt stigmatiserade eller framhäver en inte önskvärd sida hos det betecknade. Kända exempel är bland annat *dårhus*, *städerska* och *kalhygge* som efter hand har ersatts med andra ord, *dårhus* till och med flera gånger. För att möta en sådan utveckling har med tiden uppstått olika strategier varav användningen av så kallade övertalningsdefinitioner är en. En övertalningsdefinition innebär att det betecknade ses i ett nytt perspektiv. I stället för att till exempel använda beteckningen *vårdmottagare* ses referenten som *kund* eller *klient*, eftersom denne ju betalar för tjänsten. En annan strategi är att ge ny form åt en verklighet som är behäftad med negativa associationer och att ge den en ny beteckning som inte säger någonting om verkligheten bakom, t.ex. *servicehus med helinackordering* 'boendeform för äldre'. En term som blivit belastad kan också avskaffas utan att en ersättning kommer i dess ställe. Slutligen kan ordet också behållas medan verkligheten förändras eller rehabiliteras, t.ex. *penna* (Allén & Gellerstam & Malmgren 1989: 87ff.).

Beteckningarna för äldre kan naturligtvis inte avskaffas med mindre än att nya ord kommer till men vilken strategi som kommer att följas är ovisst. Sifos användning av *mogna människor* (se ovan s. 337) kan betraktas som ett försök till en

övertalningsdefinition. Att utrota negativa stereotyper och samtidigt introducera en ny beteckning ställer sig svårt i synnerhet på kort sikt. Detta förutsätter att den bild av de så kallade nygamla som nu håller på att marknadsföras blir dominerande och att någon av de nya beteckningarna samtidigt blir allmänt accepterad. Eftersom det språkliga tecknet i princip är arbiträrt vore en ombenämning i teorin förhållandevis enkel medan det däremot visat sig vara svårt att få en sådan accepterad i praktiken (Allén & Gellerstam & Malmgren 1989: 97 ff.). Eftersom de nygamla skiljer sig från de äldre i tidigare generationer är det också tänkbart att åtminstone vissa av beteckningarna ovan bibehålls men med andra konnotationer och befriade från de stereotypa uppfattningar som nu åtföljer dessa. Om de nygamla aktivt gick inför att kalla sig till exempel *gamlingar* skulle detta innebära en rehabilitering av den gamla beteckningen (jfr *bög*) något som väl knappast är att räkna med. Risken är under alla omständigheter stor att man i strävan att avskaffa negativa stereotyper samtidigt skapar nya och att det på sikt blir frågan om ordmagi (jfr Grønvik 2002: 161).

Inom reklamen, men också i andra sammanhang, har man inte varit sen att skapa nya beteckningar för de nygamla. Förutom med den tidigare nämnda *oldies*, refereras till denna ålderkategori med beteckningar som *mappies* (M-magasin 2006/1: 25), *grumpies*, *woopies*, *harvest agers* och *best agers* (Hbl 9.4.2006). Förutom *oldies* och *harvest agers* är dessa engelska skapelser förkortningar av längre uttryck: *grumpies* uppges komma av "grown off older people", det vill säga 'fullvuxna, mogna människor' och *woopies* av "well off older people" eller 'välbärgade, äldre människor'. Den tidigare nämnda damtidningen *M-magasin* har alltifrån sitt första nummer hösten 2006 gått in för att kalla sin målgrupp *mappies*. Till grund för denna beteckning uppges ligga "mature affluent pioneering people" eller 'mogna attraktiva pionjärer'. (M-magasin 2006/1: 25) Också *golden age* och *generation silver* (Hbl 9.4.2006) har nämnts i sammanhanget. Förslag till svenska beteckningar är bland annat *rekordgenerationen* och de *mest erfarna* (Kristoffersson & Lagher 2005: 63, 68).

Uppgiften att hitta lämpliga beteckningar för de äldre påminner i stort om försöken att hitta ett neutralt ord för flickornas könsorgan; en lexikal lucka på systemnivå är det inte frågan om för beteckningar för äldre finns, utan problemet rör ordens lämplighet (jfr Milles 2006: 149). Eftersom det finns ord som står i lexikon och sådana som tillhör talspråket och eftersom man nu är i full färd med att skapa nya ord kan det småningom till och med bli frågan om överlexikalisering. Enligt Fowler (1991: 85) är det påfallande att förhållanden och personer som i en kultur i något avseende tilldrar sig intresset eller upplevs som ett problem överlexikaliseras eller omtalas med kvasisynonyma beteckningar.

2.3 Språkprovens funktion

Det finstilla i ordboksartiklarna eller definitionstillägget bidrar utan att direkt höra till definitionen till den semantiska beskrivningen. (SOB, XVIII ff.) Det

samma gäller också språkproven. På språkproven som visar hur uppslagsorden konstrueras i satser eller delar därav kan ställas många och till och med motstridiga krav (Nikula, H. 1995: 312ff.). Språkproven kan enligt Malmgren (1994: 109f.) bidra med semantisk, hit räknas också morfologiska exempel, syntaktisk, konnotativ och encyklopedisk information. De semantiskt motiverade språkproven utgör ett omedelbart förtydligande av en given betydelseuppgift medan till de syntaktiska språkproven räknas uppgifter om bland annat valens. Vid sidan av det språkliga tecknets denotation utgör konnotationerna ett viktigt betydelseelement. Med konnotationer avses de associationer och stämningar som lemmat konventionellt förknippas med. Encyklopediska språkprov ger tilläggsinformation som i bästa fall kan bidra till förståelsen av ett ord. Till dessa funktioner fogar Svensén (2004: 350) pragmatisk och filologisk funktion. Den pragmatiska funktionen ger information om användningen inom fackområden och stilnivåer. Den filologiska funktionen fullgörs av belägg.

Ur lexikalisk synvinkel är språkprov som "glad pensionär", "pigg pensionär" och "pigg åldring" tämligen triviala och säger ytterst lite om det lemma vars betydelse de valts att illustrera, eftersom i princip vem som helst kan vara både pigg och glad. Ett betydligt mer informativt bidrag till den semantiska beskrivningen hade varit *gammal pensionär* av vilket hade framgått att en pensionär inte automatiskt behöver vara gammal. Ses de tre språkproven i relation till den stereotypa uppfattningen om äldre, är användningen som exempel förklarlig. För "pigg åldring" som språkprov har antagligen därtill talat såväl frekvens som likheten med en kollokation.

De sociologiskt administrativa termerna *yngre äldre* och *äldre äldre* gör enligt SSB skillnad mellan gruppen yngre, pigga pensionärer och gruppen äldre, svagare och sjuka. Förklaringen stämmer illa eftersom inte i första hand hälsotillståndet utan ålder legat till grund för indelningen. Termerna åtföljs av språkprovet "modellen som nu växer fram för moderna pensionärer är de pigga yngre äldre". I samma ordbok beskrivs *grå panter* på följande vis: "om pensionär, vard. skämts. jag känner mig som om jag vore sjutti, färdig för servicehuset, kondis som en trött grå panter". Oberoende av vilken funktion språkprovet är avsett att ha är detta mera förvirrande än upplysande i synnerhet om man utgår ifrån att *grå panter* har betydelsen 'person som är vital och aktiv' (Nyordsboken) eller 'vital pensionär' (NEO). I anslutning till *gubbe* ges i SSB språkprovet "på bänken satt en gammal gubbe och matade duvorna", men i vilken funktion? och i NSOB "några gubbar med käpp vilade sig på en parkbänk", i SOB 86 ytterligare "i en koja i skogen bodde en klok gubbe". Om det första exemplet är avsett att ge en bild av verkligheten är det förfelat för äldre damer och små barn matar sannolikt duvorna i ännu större utsträckning än äldre män. Språkprovet finns med något annan ordalydelse också i SOB men här under uppslagsordet *gamling*: "några gamlingar satt i parken och matade duvor". Sagans "kloka gubbar", som kanske bodde granne med Rödluvans farmor, tillhör ett utdöende släkte. Det samma gäller för

gummor sådana de beskrivs i språkprovet i SOB 86: “några tandlösa gummor i svarta sjalar”. Beskrivningen leder snarare leder tankarna till sagans häxa än till “en vithårig liten gumma” (SOB, NSOB) som närmast konnoterar vänlighet och rundhet, jfr *lilla gumman* ‘min lilla vän’ och *gumman* ‘min hustru’. Förmodligen har språkproven utgått ur SOB, NEO och NSOB just därför att de upplevts som otidsenliga.

Det är många gånger svårt att avgöra vilken eller vilka funktion(er) ett språkprov är avsett att ha. Språkprovet “de vithåriga patriarkerna på ålderdomshemmet” i anslutning till *patriark* ‘ärevördig åldring’, har i likhet med *åldring* ‘gammal person’ och “åldringar på långvården” (SOB) sannolikt främst konnotativ funktion. Äldre människor placeras i språkproven påfallande ofta på ålderdomshem, långvård, vårdhem eller i servicehus. Verkligheten må vara sådan, men ett stereotypiskt tänkande bidrar säkert också till att t.ex. “en vithårig patriark” inte placerats på en mera upphöjd plats, till exempel i högsätet eller bordsändan.

2.4 Ensidiga språkprov?

Med en nött metafor sägs språket spegla samhället. De språkprov som diskuteras ovan kan eventuellt försvaras med att exemplen antingen är autentiska eller semiautentiska⁸ och hämtade ur korpusar. Oberoende av om ett språkprov är autentiskt eller inte och om det förmedlar gängse åsikter eller inte, bör språkprovet bedömas inte enbart utifrån hur detta fyller sin funktion i ordboken utan också med hänsyn till om den information exemplet förmedlar öppet eller förtäckt är etiskt försvarbar. Det finns enligt Malmgren ypperliga, autentiska exempel som av etiska skäl inte kan tas med i en ordbok, som exempel nämns språkprov med rasistiskt innehåll (Malmgren 1994: 111f.). Flera av språkproven i anslutning till beteckningarna för äldre ligger sedda ur denna synvinkel i gråzonen för vad som är att rekommendera eftersom de ger uttryck för en stereotyp negativ uppfattning om referenten.

När kritik riktas mot exemplen i en ordbok är det enligt Grönros inte alltid lätt att avgöra om kritiken riktar sig mot exemplet eller mot den verklighet och det språkbruk som exemplet beskriver. Som exempel tar Grönros det finska ordet för *styvmor* (*äitipuoli*) och språkprovet “den elaka styvmodern i sagorna” (Grönros 2003: 103) som kritiserats för att ge en alltför negativ beskrivning av styvmödrarna. Sociala stereotyper kan rikta sig mot i stort sett vilka kategorier som helst men vanligen är det minoriteter av olika slag (t.ex. etniska och sexuella) och svagare parter i samhället, dit de äldre åtminstone hittills har kunnat räknas, som drabbas. Språkproven såväl som sammansättningarna i anslutning till beteckningar för äldre fokuserar rätt ensidigt på åldrandet som avveckling och ger därmed en onödigt negativ bild av referenten.

8 I ordböckerna framgår inte vilka exempel som är autentiska. Malmgren bedömer att en klar minoritet av exemplen i SOB är autentiska. BSO bygger i sin tur inte på en datorbaserad korpus. (Malmgren 1994: 111f.)

En kritisk syn på språkproven innebär inte att en ordbok skall vara "politiskt korrekt", något som väl de flesta seriösa lexikografer med rätta skulle motsätta sig. Men eftersom man normalt utgår ifrån att en ordbok förutom ett ords betydelse också visar lemmat i kontext, kan man inte bortse ifrån att språkproven i ordboksartiklarna bidrar till att hos ordboksanvändarna skapa eller vidmakthålla vissa attityder (Kram 1998: 168f.), i detta fall "ålderistiska" innebörder. När SOB för första gången utkom på 1980-talet var det relativt långt till dess att samhället "skulle drabbas av en åldringsboom" och det skulle dröja ända till 1997 innan ordet *ålderism*⁹ dök upp i svenskan. Det är därför förstäeligt att språkprov som vidarebefordrar och stärker en negativ uppfattning om de äldre ingår i den första upplagan, eftersom stereotyper är svåra att upptäcka då de ju är uttryck för gemensamma "kunskaper". Pensionärsorganisationerna hade visserligen under 70- och 80-talen lagt ner mycket arbete på att motverka fördomsfulla och stereotypa bilder av äldre människor (Internetkälla 6), men det är väl egentligen först i våra dagar som åldersfascism och diskriminering av äldre, det vill säga ålderism, blivit ett tema också utanför dessa kretsar.

Sammanfattning och avslutning

På sistone har uppstått en efterfrågan på nya beteckningar för äldre eftersom existerande beteckningar upplevs vara otidsenliga och illa motsvara den bild av de äldre som nu är på väg att växa fram. Vissa nya beteckningar har också sett dagens ljus (*femtipluss*) och andra har fått en utvidgad betydelse (*senior*). Om den stereotypa uppfattningen om äldre inte förändras kommer dessa beteckningar sannolikt att möta samma öde som många andra ombenämningar, det vill säga *pensionär* blir *senior* som i sin tur blir något annat. Att beteckningar som *åldring* eller *gamling* skulle bli allmänna förefaller föga troligt. De anglicismer som dykt upp inom marknadsföringen har åtminstone inte heller hittills fått någon större spridning. *Äldre* (*äldre x.*, *de äldre*) är såväl komparativt som absolut sannolikt den enda beteckning som de flesta kan omfatta.

Samhällets negativt stereotypa syn på åldrandet reflekteras i stor utsträckning i ordböckernas språkprov och i valet av sammansättningar där beteckningar för äldre ingår, vilket framgån vid genomgången av ett antal lättillgängliga ordböcker. En deskriptiv ordbok skall självfallet spegla språkbruket och lexikograferna kan numera hänvisa till korpusar om innehållet i en ordbok ifrågasätts. Även om det är svårt, är det likväl viktigt att skilja mellan å ena sidan ordbetydelser och språkliga konstruktioner och å andra sidan sociala stereotyper och encyklopedisk kunskap. Icke desto mindre vore en mera balanserad syn på åldrandet att önska även om de icke-stereotypa språkproven i en korpus inte uppnår samma

9 *Ålderism* (eng. Ageism) användes för första gången 1997 av Lars Andersson, professor i *Tema äldre och äldrane* vid Linköpings universitet. Den engelska termen skapades av Robert Butler redan år 1969 (Internetkälla 5).

frekvenser som de stereotypa. Ordspråket säger att hälsan tiger still, något som säkert också ger utslag i en textkorpus.

Språkproven är i stort sett de samma i de undersökta ordböckerna. I de fall ett negativt, stereotypt språkprov utgått ur en nyare upplaga, förblir det oklart på vilka grunder detta skett. Förorden är synnerligen knappa på information och talar vanligen i allmänna ordalag om rättelser och tillägg. Det är också möjligt att exemplen strukits till följd av att de inte fyllt någon egentlig funktion, kanske upplevts som otidsenliga eller helt enkelt till följd av brist på utrymme då nya uppslagsord kommit till.

Litteratur

Ordböcker

- BSO 2006 = *Bonniers svenska ordbok*. 9 uppl. Stockholm: Bonniers.
- NEO 1995–1996 = Nationalencyklopedins ordbok. Utarbetad vid Språkdata vid Göteborgs universitet. Höganäs: Bra Böcker.
- NSOB 2004 = *Norstedts svenska ordbok*. Stockholm: Språkdata och Norstedts Förlag. Nyordsboken. Med 2000 nya ord in i 2000-talet. 2000. Stockholm: Svenska språknämnden och Norstedts Ordbok.
- SAOL 2006 = *Svenska Akademiens ordlista över svenska språket*. Stockholm: Svenska Akademien o. Norstedts Akademiska Förlag.
- SOB 86 = *Svensk ordbok 1986*. Stockholm: Språkdata & EsselteStudium.
- SOB = *Svensk ordbok 1999*. 3 reviderade uppl. Stockholm: Norstedts Ordbok
- SSB 2004 = *Svenskt språkbruk. Ordbok över konstruktioner och fraser*. Stockholm: Svenska språknämnden.

Övrig litteratur

- Allén, Sture & Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran 1989: *Orden speglar samhället*. Stockholm: Allmänna Förlaget.
- Andelin, Jan-Erik 2007: *Mommo har fallit – var är geriatrikern?* (Borgåbladet 5.5.2007)
- Fairclough, Norman 1992: *Discourse and Social Change*. Cambridge & Oxford: Polity Press.
- Fiehler, R. & Thimm, C. (Hrsg.) 1998: *Sprache und Kommunikation im Alter*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 257–278.
- Fowler, Roger 1991: *Language in the News. Discourse and Ideology in the Press*. London & New York: Routledge.
- Grice, H[erbert] P[aul] 1975: *Logic and Conversation*. I: Cole, P & Morgan, J.L. (Ed.) *Syntax and Semantics 3. Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Grönros, Eija-Riitta 2003: Ordboken och värderingarna. I: *Nordiske studier i leksikografi 6*. Tórshavn: Nordisk forening for leksikografi, 101–107.
- Grønvik, Oddrun 2002: Er de stygt å seie *neger*? Om konnotasjonar, bruksmarkering og nemne for folkegrupper. I: *LexicoNordica 9*, 149–163.

- Jernvall-Ingman, Birgitta 2004: *Medelålders, äldre – men inte åldring*. (Hbl. 2.12.2004)
- Karlberg, Peter 2006: *Seniorerna konsumerar och njuter*. (Hbl 9.4.2006)
- Kram, Kristina 1998: "... blott rent undantagsvis om kvinnor. Om representationen av kvinnan i moderna ordböcker. I: *Språk & Stil* 8, 159–171.
- Kramer, Undine 1998: AGEISMUS – Zur sprachlichen Diskriminierung des Alters. I: Fiehler, R. & Thimm, C. (Hrsg.): *Sprache und Kommunikation im Alter*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 257–278.
- Kristoffersson, Birgitta & Lagher, Håkan (red.) 2005: *Pensionär – aldrig i livet! Elva 40-talister om sina liv och sin framtid*. Lidingö: Bokförlaget Langenskiöld.
- M-magasin* 1/2006. Stockholm: amelia Publishing Group.
- Malmgren, Sven-Göran 1994: Språkprovets form och funktion i svenska betydelsordböcker från Östergrens Nusvensk ordbok till Svensk ordbok. I: *LexicoNordica* 1, 107–117.
- Milles, Karin 2006: En jämställd kroppsdel? Om lanseringen av ett neutralt ord för flickors könsorgan. I: *Språk och stil* 16, 149–177.
- Nikula, Henrik 1995: Exemplet funktion i ordböcker. I: *Nordiske studier i leksikografi* 3. Reykjavik: Nordisk forening for leksikografi, 311–320.
- Nikula, Kristina 2006: JAG EN GERONT? Åldersdiskursen i finlandssvensk press. I: *Svenskan i Finland* 9. Jyväskylä: Jyväskylä universitet, 161–171.
- Nikula, Kristina 2007: Den åldrande kvinnan och pressen. Under utgivning i rapport från konferensen *Språk och kön* 6. Uppsala: Uppsala universitet.
- Svensén, Bo 2004: *Handbok i lexicografi. Ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik*. 2 uppl. Norstedts Akademiska Förlag.
- Thimm, Caja 2000: *Alter – Sprache – Geschlecht. Sprach- und kommunikationswissenschaftliche Perspektiven auf das höhere Lebensalter*. Frankfurt & New York: Campus Verlag.
- Thorell, Olof 1981: *Svensk ordbildningslära*. Lund: Esselte Studium.
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise 1999: *Diskursanalys som teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Öberg, Peter 1997: *Livet som berättelse. Om biografi och åldrande*. Comprehensive Summaries of Uppsala Dissertations from the Faculty of Social Sciences 62. Uppsala: Uppsala universitet.

Elektroniska källor

Internetkälla 1 = Statistikcentralen

<http://www.stat.fi.tup/suoluk/suoluk_vaesto_sv.html> Hämtat 24.7.2005

Internetkälla 2 = *Nyhetsarkiv. Mogna människor*. Research International, Sifo. <<http://www.sifo.se/Public/News/NewsArchive.aspx?ArticleId=439062fb-0963-49d1-8d>

Hämtat 17.4.2007

Internetkälla 3 = Livsfasernas förändring

<http://64.233.183.104/search?q=cache:5TwjpmW1VVcJ:www.fskompetenscentret.fi/pdf/150306HERBERTS.pdf+Herberts+livsfasernas+f%C3%B6r%C3%A4ndring&hl=sv&ct=clnk&cd=1&gl=fi&lr=lang_sv> Hämtat 8.8.2007

- Internetkälla 4** = Tornstam, Lars (2007). Stereotypes of Old People Persist: A Swedish "Facts on Ageing Quiz" in a 23-year Comparative Perspective. I: *International Journal of Ageing and Later Life*. Linköping University Electronic Press 2007 2:1. 33-59.
<<http://www.ep.liu.se/ej/ijal/>> Hämtat 15.8.2007.
- Internetkälla 5** = Agebjörn, Anika: *Åldrandets sociala dimensioner* <<http://www.liu.se/forskning/portratt/Lars+Andersson>>. Hämtat 29.3.2007
- Internetkälla 6** = Karlsson, Lena: *Offrer eller livsnjutare?* <http://www3.lu.se/info/lum/LUM_05_01/07_offer.html>. Hämtat 29.3.2007

Kristina Nikula
professor (emeritus), f. 1943
Puolalaparken 1 b B 12
FI-20100 ÅBO
kristina.nikula@uta.fi

Fältet /äldre/

BILAGA

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
emeritus	+	+							
emerita	+		+						
farbror	+	+							
femtiopluss	+								
fossil	+						+		
gamling	+(+)								
gamyl*	+								
geront	+	+							
grande dame	+		+		+	+			
grand old man	+			+	+				
grågosse	+	+			+				
gråhårsman	+	+							
grå panter	+	+			+				
gubbe	+	+						-	
gubbdjäväl	+	+					-		
gubbskrälle	+	+						-	
gubbstackare	+	+					-		
gubbstrutt	+	+					-		
gubbtjuv/tjyv	+	+					+		
gumma	+		+						
kalkskuta	+		+				-		
krutgubbe	+	+						+	
käring	+		+			-		-	
käringskrälle	+		+					-	-
nestor	+	+							
pantertant	+		+		+				
patriark	+	+					+		
pensionär									
senior	+								
stofil	+	+		+					
tant	+		+	(+)					
veteran	+	+					+		
åldring	+								
äldre	+								

*finlandssvenska 'äldre medlem på studentnation', äv. 'gammal person'

1 = ålder

2 = mask.

3 = fem.

4 = ålderdomlighet

5 = aktivitet

6 = uppskattning

7 = hälsa

8 = utseende

9 = övrigt